

GRAMMATIK KATEGORIYA TUSHUNCHASI HAMDA OTNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI

Sayfullayeva Ra'no Alijon qizi

UzFinPedI o'zbek tili va adabiyoti fakulteti,

1-bosqich magistranti

sayfullayeva6258@gmail.com +99895 5559251

Annotatsiya. Ushbu maqolada ot so'z turkumining asosiy grammatik kategoriyalari – son, egalik, ko'plik, tushumlik, jins va yasalish kategoriyalari – tizimli tahlil qilingan. Har bir kategoriya grammatik vositalar, semantik funktsiyalar va sintaktik roli nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Tahlil davomida har bir kategoriya o'ziga xos misollar bilan izohlangan va ularning til birliklaridagi kommunikativ va stilistik ahamiyatiga e'tibor qaratilgan. Maqola o'zbek tilshunosligi nazariyasi asosida tuzilgan bo'lib, grammatik birliklarning funksional xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ot, grammatik kategoriya, son, egalik, ko'plik, tushumlik, jins, yasalish, semantika, morfologiya.

Аннотация. В данной статье системно анализируются основные грамматические категории имён существительных: число, принадлежность, множественность, винительность, род и словообразование. Каждая категория рассматривается с точки зрения грамматических показателей, семантических функций и синтаксической роли. Примеры и стилистические аспекты подчеркивают значение этих категорий в узбекском языке.

Ключевые слова: Имя существительное, грамматическая категория, число, принадлежность, множественное число, винительный падеж, род, словообразование, семантика, морфология.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the main grammatical categories of nouns in the Uzbek language: number, possessiveness, plurality, definiteness, gender, and derivation. Each category is examined in terms of grammatical markers, semantic functions, and syntactic roles. The discussion is supported by examples and highlights the stylistic and communicative significance of these categories.

Keywords: Noun, grammatical category, number, possessive, plural, accusative, gender, derivation, semantics, morphology.

O'zbek tilshunosligida ot so'z turkumi eng ko'p uchraydigan va mazmun jihatidan boy qatlamlardan biridir. Otlar narsa, shaxs, hodisa va tushunchalarni bildiradi hamda gapda asosan ega yoki to'ldiruvchi vazifasida keladi. Otlarga xos

bo‘lgan grammatik kategoriyalar ularning shakl va mazmuniga ta’sir qiladi. Bu kategoriyalar son, egalik, kelishik, tushum (aniqlik darajasi), jins, yasalish va sintaktik holat kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolada ushbu grammatik kategoriyalar tahlil qilinadi, har biri misollar orqali yoritiladi va ularning til tizimidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi.

1. Grammatik kategoriya tushunchasi

Grammatik kategoriya – bu til birliklarining grammatik ma’noga ega bo‘lgan va tildagi boshqa birliklardan farqlanuvchi morfologik xususiyatidir. Har bir so‘z turkumida unga xos grammatik kategoriyalar mavjud. Ot so‘z turkumi uchun bu kategoriyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Son (birlik/ko‘plik)
2. Egalik (1-, 2-, 3-shaxs egalik qo‘shimchalari)
3. Kelishik (6 ta kelishik shakli)
4. Tushumlik (aniq/noma’lum ob’yeklik holati)
5. Jins (ba’zi hollarda semantik jins ifodalanadi)

6. Sintaktik holat (otning gapdagi vazifalari: ega, to‘ldiruvchi, hol). Bu grammatik kategoriyalar otlarning shakllanishi, gapdagi o‘rni va boshqa so‘zlar bilan bog‘lanishini belgilaydi. Ular tilning morfologik va sintaktik tizimida muhim rol o‘ynaydi¹.

➤ *Son kategoriyasi.* Son – otning grammatik kategoriyalaridan biri bo‘lib, u narsa, hodisa yoki shaxsning miqdoriy ko‘rsatkichini bildiradi. O‘zbek tilida son kategoriyasi ikki xil bo‘ladi:

• *Birlik son (bir dona yoki nomutlaq holatdagi predmet)*

• *Ko‘plik son (ikki yoki undan ortiq predmet).* Bu kategoriya otlarga qo‘shimchalar orqali biriktiriladi va gapdagi subyekt yoki obyekt miqdorini anglatadi. Son kategoriyasi asosan morfologik vositalar – ko‘plik qo‘shimchalari yordamida ifodalanadi, biroq ba’zida semantik yo‘l bilan ham anglash mumkin.

Birlik son. Odatda otlar dastlab birlik shaklida olinadi. Ya’ni, narsa yoki hodisa bittaligini bildiradi. Birlik shakldagi ot hech qanday ko‘plik qo‘shimchasini olmaydi.

Namuna: *kitob, qiz, mushuk, odam, ilm, daftar*

Ba’zan ko‘plikda kelishi kerak bo‘lgan otlar stilistik maqsadda birlikda ishlatilishi ham mumkin.

Ko‘plik son. Ko‘plik shakli -lar qo‘shimchasi yordamida yasaladi. Bu qo‘shimcha fonetik muvofiqlik (tovushlar uyg‘unligi) qonuniga bo‘ysunadi:

qiz → qizlar

o‘quvchi → o‘quvchilar

kitob → kitoblar

¹ Abduazizov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (1-kitob: Morfologiya). – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

Ko‘plik qo‘shimchasi har doim ham real miqdorni bildirmaydi. Ba’zida hurmat, umumlashtirish, kinoya yoki stilistik kuchaytirish uchun qo‘llaniladi:

O‘qituvchi keldi (bir kishilik holat)

O‘qituvchilar keldi (real ko‘plik yoki ko‘plik orqali hurmat bildirilyapti)

Ko‘plik qo‘shimchasi jamlovchi ma’noni ham beradi:

Odamlar har xil xislatlarga ega bo‘ladi (umumiylik, jamlovchilik)

Ba’zida ko‘plik shaklidagi ot mantiqan birlikni bildiradi. Bunday holat soxta ko‘plik deyiladi:

Ko‘zoynaklar (ikkita oynali bitta predmet)

Shuningdek, ko‘plik son shakli grammatik noaniqlikka olib kelishi mumkin. Masalan:

Qushlar janubga uchib ketdi – bu yerda qancha qush borligi aniqlanmagan.

Son kategoriyasi otning eng muhim grammatik belgisidir. U gapdagi narsa yoki hodisaning miqdoriy holatini bildiradi, gapda ot va fe’l orasidagi son-moslashuvni ta’minlaydi. O‘zbek tilida son ifodasi asosan morfofonetik usullar orqali amalga oshiriladi va stilistik jihatdan ham muhim vositadir.

➤ Egalik kategoriyasi – otning shaxsga tegishliligini, ya’ni biror narsa yoki hodisaning kimga yoki nimaga mansubligini grammatik jihatdan ifodalovchi morfologik birlikdir. Bu kategoriya otning egalikdagi holatini bildiradi va egalik qo‘shimchalari orqali amalga oshiriladi.

Egalik qo‘shimchalari shaxs va songa qarab quyidagicha tizimlanadi:

Birlik son/Ko‘plik son

1-shaxs -m -miz

2-shaxs -ng -ngiz

3-shaxs -i / -si -lari

Misol uchun, *kitobim (mening kitobim), telefonim (sening telefonim), uyi (uning uyi).*

Ko‘plik son: *uyimiz (bizning uymiz), o‘qituvchingiz (sizning o‘qituvchingiz), mashinalari (ularning mashinalari).*

O‘z navbatida, egalik qo‘shimchalari fonetik muhitga qarab tovushlarni o‘zgartiradi. Masalan: *yurak → yuragim, bag‘ir → bag‘ri, o‘g‘il → o‘g‘li*

Bunda otning oxirgi tovushi va talaffuz qulayligi muhim rol o‘ynaydi. Bu holat morfofonologik moslashuv deb yuritiladi.

Egalik kategoriyasining sintaktik ta’siri ot so‘z turkumida muhim ahamiyat kasb etadi. Egalikdagi otlar gapda odatda qaratqich-qaralmish munosabatini vujudga keltiradi: *mening kitobim yo‘qolib qoldi, sening mushuging sutni yoqtirmaydi.* Bu konstruktsiyalar sintaktik jihatdan murakkab bo‘lishi mumkin, lekin egalik vositasi har doim ot orqali ifodalanadi

Egalik kategoriyasining bir qancha stilistik vazifalari ham bor. Ba’zida egalik qo’shimchalari *hurmat, yaqinlik, egalik* hissini kuchaytirish uchun ham qo’llaniladi: Otam deganlar... (ota so’zining egaga bo’lgan hissiy aloqasi kuchaygan). O’zimning ishim hech kim aralshmasin! (ta’kid kuchi bor). Egalik kategoriyasi otning morfologik jihatdan kimga tegishli ekanini bildiradi. U shaxs-son ko’rsatkichlariga ega va morfofonologik moslashuvga bo’ysunadi. Bu kategoriya gap tuzilishida sintaktik muvofiqlik, semantik egalik va stilistik kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi.

➤ *Kelishik kategoriyasi* – bu otning gapdagi boshqa so’zlarga bo’lgan grammatik bog’lanishini bildiradigan grammatik kategoriya hisoblanadi. O’zbek tilida kelishiklar otning turli funksional-sintaktik vazifalarini ifodalashga xizmat qiladi. Ya’ni, otlar kelishik shakllari orqali gapning boshqa qismlari bilan munosabatda bo’ladi.

Kelishiklar maxsus qo’shimchalar yordamida yasaladi va ular sintaktik strukturada *ega, to’ldiruvchi, hol* kabi vazifalarni bajarishga imkon yaratadi.

O’zbek tilida olti asosiy kelishik mavjud:

T/r	Kelishik nomi	Savoli	Misollar
1	Bosh kelishik	Kim? nima?	Bola, darslik
2	Qaratqich kelishigi	Kimning? nimaning?	Uyning es higi, uzumning bargi
3	Tushum kelishigi	Kimni? nimani?	Ko’chani tozaladi, kitobni oldi
4	Jo’nalish kelishigi	Kimga? nimaga?	Daftarga yozdi, ukasiga oldi
5	O’rin-payt kelishigi	Kimda? nimada?	Uyda qoldi, dugonasida bor
6	Chiqish kelishigi	Kimdan? nimadan?	Onamdan oldim, puldan qiynalmadi

Kelishik kategoriyasi orqali otlar gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

Ega (o’quvchi o’qidi.)

To’ldiruvchi (Kitobni olib kel.)

Hol (U darsda o’tiribdi.)

Kelishik kategoriyasi otning gapdagi boshqa birliklarga nisbatan grammatik aloqasini belgilaydi. Bu kategoriya o’zbek tili sintaksisi va morfologiyasining asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Har bir kelishikning o’ziga xos vazifasi, shakli va semantik yuki mavjud.

➤ *Aniqlik kategoriyasi* – bu otning aniq yoki noma’lum obyektlik xususiyatini bildiradigan grammatik kategoriya hisoblanadi. U otning tushum

kelishigidagi shakli orqali ifodalanadi va harakatning aynan qaysi obyektga yo‘naltirilganini aniqlashtiradi.

Bu kategoriya, asosan, aniqlik/noma‘lumlik semantikalarini ifodalaydi va fe‘l bilan ot orasidagi sintaktik bog‘lanishni aniqlik darajasi bilan belgilaydi. Aniq obyektga yo‘naltirilgan harakatda ot tushum qo‘shimchasi (-ni) bilan ifodalanadi:

Men kitobni o‘qidim.

U yigitni chaqirdi. Bu yerda “kitobni”, “yigitni” – aniq obyektlar, ya‘ni gapiruvchi va tinglovchiga ma‘lum bo‘lgan narsalar.

Bundan tashqari, noma‘lum obyektivlik tushunchasi ham mavjud. Ba‘zida harakat obyekti aniq emas, noma‘lum yoki umumlashtirilgan bo‘ladi. Bu holda ot tushum qo‘shimchasini olmaydi:

Men kitob o‘qidim.

U yigit chaqirdi. Bu holatda gapda kitobning aynan qaysi biri, yigitning kim ekani aniqlanmagan. Bu noaniq tushumlik deyiladi. Ushbu farq grammatik jihatdan tushumlik kategoriyasi orqali yuzaga chiqmoqda.

Tushumlik, ko‘pincha, otning to‘ldiruvchi vazifasida ishlatilayotgan holatida aniqlanadi. Fe‘lning ta‘sir doirasi aynan qaysi obyektga tegishli ekani grammatik ko‘rsatkich (qo‘shimcha) orqali ajralib turadi. Tushumlik kategoriyasi gapdagi urg‘u va ta‘kidni o‘zgartirishda muhim rol o‘ynaydi:

Men o‘qituvchini ko‘rdim – ma‘lum bir o‘qituvchi

Men o‘qituvchi ko‘rdim – har qanday o‘qituvchi. Bu jihat tushumlikning kommunikativ pragmatikasini belgilaydi. Tushumlik kategoriyasi otning aniqlik darajasini bildiradi va harakatning qaysi obyektga qaratilganini grammatik jihatdan ko‘rsatadi. U o‘zbek tilidagi to‘ldiruvchilarning semantik turini belgilashda, nutqning aniqligi va ma‘lumlik darajasini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

➤ Jins kategoriyasi – otlar orqali ifodalanagan predmetlarning biologik jinsini (erkak yoki urg‘ochi) yoki grammatik jinsini (lingvistik belgi sifatida) ko‘rsatadigan grammatik kategoriya hisoblanadi. O‘zbek tilida jins morfologik kategoriyaga ega emas, ammo leksik-semantik jihatdan mavjud bo‘lib, ko‘pincha otning mazmuni orqali anglashiladi².

O‘zbek tilida jins quyidagi yo‘llar bilan ifodalanadi:

a) Biologik jins asosida (erkak/urg‘ochi)

Ko‘plab otlar jinsga nisbatan semantik farqlilikni ko‘rsatadi:

Odam ismlarida: o‘g‘il – qiz, aka – opa, o‘g‘il bola – qiz bola, ota – ona

c) So‘z juftliklari orqali jins farqlanishi. Ko‘plab hollarda jins farqlari juft so‘zlar orqali ifodalanadi: o‘g‘il-qiz, aka-uka, opa-singil, kuyov-kelin. Bu holatlarda jins parallel nomlar orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida rus yoki ingliz tilidagidek grammatik

² Qayumov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Nazariy kurs. – Toshkent: Universitet, 2004.

jins (masalan, rus tilidagi мужской род, женский род, средний род) mavjud emas. Ya’ni, otlar uchun fe’l shakli yoki boshqa grammatik birliklar jinsga qarab o’zgarmaydi. Ammo tarjimada, ayniqsa, rus tilidan o’zbek tiliga jins kategoriyasi semantik konversiya orqali anglashiladi:

Rus tilidagi: учитель – учительница

O’zbek tilida: o’qituvchi erkak – o’qituvchi ayol

Garchi grammatik jins o’zbek tilida mavjud bo’lmasa-da, semantik jins gapning mazmunini aniqlashda muhim:

Doktor keldi. (bu gap jinsni ko’rsatmaydi, neytral)

Ayol doktor keldi. (bu holda jins aniqlashtiriladi). Yuqoridagi holatlarda jins kontekstdan kelib chiqadi, bu esa pragmatik tahlilda muhim. O’zbek tilida jins kategoriyasi morfologik bo’lmasa-da, leksik-semantik darajada mavjud. U otning semantik tarkibi, juft so’zlar, yoki kontekst orqali ifodalanadi. O’zbek tilida grammatik jinsga oid maxsus qo’shimchalar mavjud emas, ammo semantik jins farqlari nutq va matn mazmunida katta ahamiyat kasb etadi³.

Xulosa qilib aytganda, otning grammatik kategoriyalari o’zbek tilining morfologik tizimida asosiy bo’g’inlardan biri bo’lib, ular tildagi sintaktik va semantik munosabatlarning shakllanishida muhim rol o’ynaydi. Mazkur maqolada ot so’z turkumiga xos bo’lgan son, egalik, ko’plik, tushumlik, jins va yasaliş kabi grammatik kategoriyalar har tomonlama tahlil qilindi. Har bir kategoriya o’zining shakllanish vositalari, grammatik vazifalari va leksik-semantik ahamiyatiga ko’ra til birliklarida muhim funksiyalarni bajaradi.

O’zbek tilida otlarning grammatik shakllanishi asosan affiksall usullar bilan amalga oshadi, bu esa tilning moslashuvchanligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, jins kategoriyasining morfologik emas, balki semantik jihatdan ifodalanishi tilning o’ziga xos xususiyatlaridan biridir. Bundan tashqari, otlarning yasaliş imkoniyatlari yangi so’zlarni yaratishda va tilning lug’aviy boyligini ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, otning grammatik kategoriyalarini mukammal o’rganish nafaqat tilshunoslik nazariyasini chuqurlashtiradi, balki amaliy tilda to’g’ri va ravon ifodalanishga ham xizmat qiladi. Maqolada keltirilgan tahlillar esa o’zbek tilidagi ot so’z turkumining grammatik boyligini va funktsional xilma-xilligini yaqqol namoyon qiladi.

³ Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Wiley-Blackwell, 2008.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduazizov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (1-kitob: Morfologiya). – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Bozorov M. O‘zbek tili grammatikasi: Morfologiya. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Qayumov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Nazariy kurs. – Toshkent: Universitet, 2004.
4. Sodiqova D. O‘zbek tilining morfologik tuzilishi. – Buxoro, 2011.
5. Radlov V.V. Opyt slovary tyurkskix narechiy. – Sankt-Peterburg, 1893–1911.
6. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Wiley-Blackwell, 2008.